

А.Б. Нурмухамбетова^{1*}, Е.Қ. Күлдібаев², С.Д. Қосназарова³

¹ *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан*

E-mail: aiga_base@mail.ru

² *тарих ғылымдарының кандидаты, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан.*

E-mail: esaga-79@mail.ru

³ *педагогика ғылымдарының магистрі, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан.*

E-mail: saltanat1619@mail.ru

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗУЫ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада көне түркі руна жазуының сипаты мен оның пайда болуына қатысты ғылымда кездесетін пікірлер талданады. Зерттеушілердің аталған тақырып көлеміндегі пікірлерін салыстырмалы талдау арқылы, көне түркі жазуының пайда болу ерекшеліктері, ғылыми болжамдарға қатысты өзіндік тұжырым жасалды. Мақаланың мақсаты ғылымда түркі жазуының пайда болуына қатысты пікірлерді сараптап, оны ой елегінен өткізу болып табылады. Көне түркілік кезеңде түркі тайпалары Еуразия даласын мекендеді. Олар өз алдына жеке қағанаттар құрып, саяси-экономикалық және әскери үстемдікке ұмтылды. Еуразияның алып территориясында түркілер толыққанды үстемдік орната алды. Түркі тайпалары өздерінің тек саяси-экономикалық және әскери қуаттылығымен ғана емес, сонымен қатар бай рухани мәдениетінің болуымен де ерекшеленді. Түркі жазуының болуы көшпелі түркі тайпаларының бірегей өркениетінің болғандығының дәлелі болып табылады. Көне түркі жазуы дамыған ортағасырда да ерекше сұраныста болды. Аталған жазу туралы алғашқы зерттеу жұмыстары XVII ғасырдың соңынан бастап жүргізіле бастады. Алғашқы жылдардағы саяхатшы, географтардың экспедициялары нәтижесінде көне түркі жазбаларына қатысты мол мәліметтер жинақталды. XIX ғасырдың соңынан бастап көне түркі жазбалары жүйелі түрде зерттеле бастады. Дат ғалымы В. Томсен алғаш болып руна жазуының құпиясын ашып, іргелі зерттеу жұмыстарына жол ашты. Көне түркі жазбаларын зерттеу жұмысында орыс, кеңес ғалымдарының да үлесі көп.

Кілт сөздер: тайпалар, руна, бітік, тамға, болжам, экспедиция, термин, талдау.

Нурмухамбетова А.Б. ^{1*}, Күлдібаев Е.Қ. ², Қосназарова С.Д. ³

¹ *докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

E-mail: aiga_base@mail.ru

² *кандидат исторических наук, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека*

Жүргенова, Алматы, Казахстан. E-mail: esaga-79@mail.ru

³ *магистр педагогических наук, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека*

Жүргенова, Алматы, Казахстан. E-mail: saltanat1619@mail.ru

ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ ПИСЬМЕННОСТЬ: ОСОБЕННОСТИ И ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

В статье анализируется природа древнетюркского рунического письма и научные взгляды на его происхождение. Путем сравнительного анализа взглядов исследователей на указанную тему был сделан оригинальный вывод об особенностях возникновения древнетюркской письменности, научных гипотез. Цель статьи – проанализировать научные мнения о появлении тюркской письменности и поразмышлять над этим. В древнетюркский период евразийские степи населяли тюркские племена. Они создавали собственные каганаты и стремились к политическому, экономическому и военному господству. Тюрки смогли установить полное господство на огромной территории Евразии. Тюркские племена отличались не только политической, экономической и военной мощью, но и наличием богатой духовной культуры. Наличие тюркской письменности является доказательством существования уникальной цивилизации кочевых тюркских племен. Древнетюркская письменность также пользовалась большим спросом в

средние века. Первые исследовательские работы над этой письменностью начались в конце XVII века. В результате экспедиций путешественников и географов в первые годы было собрано много сведений о древнетюркских письменностях. С конца XIX века систематически изучается древнетюркская письменность. Датский ученый В. Томсен первым раскрыл тайну рунического письма и проложил путь к фундаментальным исследованиям. Российские и советские ученые также внесли большой вклад в изучение древнетюркской письменности.

Ключевые слова: племена, руна, битик, тамга, гипотеза, экспедиция, термин, анализ.

A.B. Nurmukhambetova^{1*}, E.K. Kuldibaev², S.D. Kosnazarova³

¹ PhD students of the al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: aiga_base@mail.ru

² candidate of historical sciences, Temirbek Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: esaga-79@mail.ru

³ Master of pedagogical sciences, Temirbek Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: saltanat1619@mail.ru

ANCIENT TURKIC WRITING: FEATURES AND RESEARCH

Abstract

The article analyzes the nature of the ancient Turkic runic writing and scientific views on its origin. Through a comparative analysis of the views of researchers on this topic, an original conclusion was made about the features of the emergence of ancient Turkic writing, scientific hypotheses. The purpose of the article is to analyze scientific opinions about the emergence of Turkic writing and reflect on it. In the ancient Turkic period, the Eurasian steppes were inhabited by Turkic tribes. They created their own khaganates and sought political, economic and military dominance. The Turks were able to establish complete dominance over the vast territory of Eurasia. The Turkic tribes were distinguished not only by their political, economic and military power, but also by the presence of a rich spiritual culture. The presence of Turkic writing is proof of the existence of a unique civilization of nomadic Turkic tribes. Ancient Turkic writing was also in great demand in the Middle Ages. The first research work on this script began at the end of the 17th century. As a result of expeditions of travelers and geographers in the early years, a lot of information was collected about the ancient Turkic writings. Since the end of the 19th century, ancient Turkic writing has been systematically studied. The Danish scientist V. Thomsen was the first to reveal the secret of runic writing and paved the way for fundamental research. Russian and Soviet scientists also made a great contribution to the study of ancient Turkic writing.

Keywords: tribes, rune, bitik, tamga, hypothesis, expedition, term, analysis.

Кіріспе. Көне түркі жазуы – қазақ даласын мекен еткен тайпалардың рухани мәдениетінің жеткен жетістігі болып табылады. Түркілердің көне руна жазбаларының құпиясы ашылғаннан кейін кең көлемдегі кешенді зерттеулер басталды. Осы ғылыми-зерттеу бағытында көптеген материалдар топтамасы да құрастырылғаны белгілі. Әр табылған көне түркі ескерткіштерінің тек қана мәтіні ғана емес, сонымен қатар ол турасында белгілі бір дәрежеде ақпараттар да жинақтала түсті. Бүгінгі таңда зерттеушілер көне түркі жазбалары мемлекеттік құрылымдар пайда болған аумақтарда кеңінен таралғандығы туралы пікір білдіреді. Оған дәлел ретінде батыс және шығыс түркі қағанаттары, түргештер мемлекетіндегі және тағы да түркі тайпаларының мемлекеттік құрылымдарында жазу мәдениетінің болуын алға тартады. Бүгінде көне түркі жазба ескерткіштері тек Қазақстан территориясы ғана емес, сонымен қатар Моңғолия, Қытай, Ресей мен Қырғызстан сынды мемлекеттердің аумақтарынан да табылды. Зерттеушілер табылған әр көне түркілердің жазба ескерткіштерін Орхон, Енисей, Талас, Алтай және тағы да басқалары деп бөледі. Олардың пайда болуы мен ерекшеліктері, мәтіні мен оның зерттелуі, болашақта мән беретін тұстары қандай деген мәселе бүгінгі таңда өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Әдістеме. Мақала барысында ғылымға белгілі бірқатар әдістерді қолданып, принциптерді басшылыққа алдық. Алдымен қажетті деректерді тауып, олардың топтастыру жұмыстары жүргізілді. Атап айтқанда еңбектерді хронологиялық тәртіппен топтастырумен қатар, олардың ішкі мазмұнына қарай жіктеу жұмыстары жүргізілді. Бұл мақаланың бірізді болуына және ішкі логикалық байланысының күшеюіне түрткі болды. Мақала барысында жалпыдан жалқыға өту әдісі қолданылды. Мәселеге алдымен сипаттама жасалып, көне түркі жазбасының ерекшеліктері мен түрлері ашылды. Қарастырып отырған тақырыпты жан-жақты ашу үшін қолданылған әдістердің бірі – салыстырмалы талдау. Біз тақырыпқа қатысты негізгі еңбектерді қолдана отырып, зерттеушілердің пікірін өзара салыстырдық. Талдау жұмыс-тарынан кейін өзіндік қорытындылар жасауға тырыстық. Басшылыққа алынған негізгі

принциптердің бірі – объективтілік. Біз тақырыпты барлық қырларынан ашып, оларды кешенді түрде қарастыра алдық.

Талқылау. Мақала барысында зерттеу нысанына қатысты бірқатар әргелі еңбектер мен ғылыми-зерттеу мақалалары пайдаланылды. Олардың А.Н. Кононовтың «История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период» атты еңбегімен қатар, G. Kara «Le glossaire jakoute de Witsen» атты еңбегін атап өтеміз. Сонымен қатар В.В. Радлов пен П.М. Мелиоранскийдің «Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме» және П.М. Мелиоранскийдің «Памятник в честь Кюльтегина. С двумя таблицами надписей» атты еңбектеріндегі мәліметтер басшылыққа алынды. Іргелі еңбектер қатарында А.М. Щербак-тың «Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков, границы ее распространения и особенности использования», В.А. Лившицтің «О происхождении древнетюркской рунической письменности», Д.Д. Васильевтің «Памятники тюркской рунической письменности Азиатского ареала» атты ғылыми-зерттеу жұмыстары бар. Отандық зерттеушілер қатарында Қ.Сартқожаұлының «Генезис древне-тюркского рунического письма», А.Қайыржановтың «Генезис тюркского рунического письма (на материале тамги-знаков евразийских кочевников)», Н.Базылханнның «Древнетюркский битик, фоно-морфемная структура письменности и проблемы интерпретации текстов» және «Древнетюркские (VI-IX) письменные памятники Алтайских горных систем», О.Бекжаннның «Түркі күлбізілік жазба ескерткіштері тілінің семиотика семантикалық негіздері» атты еңбектері бар. Аталған еңбектердегі жетекші ой басшылыққа алынып, өзіндік қорытындыларды да зерттеушілердің келтірген ұсыныстарымен санау арқылы жасадық.

Нәтижелер. Көне түркі тайпалары Еуразияның кең аумағында өздерінің саяси үстемдігін орнатты. Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда жолдарына бақылау орнатып, өздерінің әлеуметтік және экономикалық жағдайларын жақсартты. Бұл түркі мемлекеттерінің Еуразиядағы көшбасшылығын күшейтіп, өзіндік даму жолын табуына түрткі болды. Түркі қағанатының құрылуынан бастап, Еуразия аймағында тек әскери кәсібилігі мен саяси үстемдігімен ғана емес, сонымен қатар рухани мәдениетімен де ерекшеленді. Бірегей діни наным-сенімімен қатар, дербес жазуының болуымен де тарихта қалды. Түркілердің жазуының болуы туралы сол замандағы авторлар да ерекше атап өткен. Византия мемлекетімен елшілік алмасу барысында М. Протектордың өзі түркілердің жазуы болғандығын атап өтеді. Демек, өркениеттіліктің ең жоғарғы деңгейі жазудың болуы десек, түркі тайпалары сол өркениеттіліктің деңгейіне шыққан деп айтуға толық негіз бар.

Көне түркі тайпаларының жазуына қатысты ғылыми қауымдастықтағы пікір алмасулар патша билігі орныққан замандардан басталады. Бүгінде бірқатар кешенді зерттеу жұмыстарынан соң көне түркі жазуы, олардың ерекшеліктері мен түрлері сияқты маңызды мәселелер өз шешімін тапты. Бүгінгі күні көне түркі жазба ескерткіштері дегенде біз алдымен Орхон және Енисей бойынан табылған тарихи ескерткіштерді атап өтеміз. Орхон және Енисей бойы ежелден түркі тайпалары мекен еткен жерлер болып табылады. Моңғолия мемлекетінің астанасы болып табылатын Ұлан Батор қаласының батысынан 400 шақырым жердегі, Орхон өзенінің Кошо-Цайдам ойпатында орналасқан. Атақты ескерткіштердің бірі – Күлтегін жазбасы екендігі анық. Ескерткіш пирамидаға ұқсас және биіктігі 3,15 метр болса, ескерткіштің жалпы ені 1,24 метрді құрайды. Ескерткіштің қалыңдығы 0,41 метр. Ескерткіштің негізгі бетінде қырық жол жазу бар делінеді. Осы қырық жолды «үлкен жазу», ал 13 жолды «кіші жазу» деп атайды. Ескерткіштің көшірмесі Астана қаласына 2001 жылы әкелінді. Күлтегін немесе басқа да түркі жазбалары – қазақ халқының сан ғасырлық рухани мәдениетінің жетістігі болып табылады. Сөзсіз «Күлтегін» жыры сияқты ғылымда ашылып, өз бағасын алған жырлар әлі де бар. Құпиясы ашылды дегенімізбен көне түркі руна жазуына қатысты шешімін табуы тиіс мәселелер де жетерлік.

Көне түркі жазбалары өзіндік ерекшеліктерге ие ескерткіш болып табылады. Зерттеушілер түркі жазуы 38 әріп пен белгілерден тұрды десе, олардың аймақтық және хронологиясына қарай тіпті 50-ден астам әріптер мен белгілерден тұрады деген де пікір бар. Әріптер бағытына қарай оңнан солға оқылады. Әріптердің жұмбағы ашылғанымен, олардың орналасу тәртібі туралы нақты бір ғылыми тоқтам жоқ. Көне түркі жазбалары туралы алғашқы мәліметтер XVII ғасырдың соңында белгілі бола бастағанымен, ғылыми-зерттеу әрекеттері XIX ғасырдың соңына қарай жүйелі әрі белсенді түрде қолға алына бастаған еді. 1893 жылдың 25 қарашасында көне түркі жазбаларының құпиясы ашылып, дат ғалымы В. Томсен алғаш рет «тәңірі» деген сөзді оқыды. Оған дейін көне түркі жазбалары түрлі археологиялық экспедиция-лардың жұмысы арқылы таныла бастаған. Әсіресе Сібірді зерттеу барысында көне түркі жазбалары туралы алғашқы мәліметтер пайда болды. Осылайша Сібірдің табиғи байлықтарына деген қызығушылық, өлкені игеру әрекеттері көне түркі жазбалар туралы мәліметтерді ғылыми айналымға қосты. Алғашқы зерттеу әрекеттері Николас-Корнелиссон Витсеннің есімімен байланысты. Голландиялық саяхатшы, географ және этнограф Николас-Корнелиссон Витсеннің 1692-1695 жылдары

екі еңбегі жарық көреді. Голланд тілінде шыққан екінші еңбегі «Солтүстік және Шығыс Тартария» еңбегі белгілі. 1664-1665 жылдар аралығында Мәскеу қаласында өмір сүрген ол елшілік бұйрықтарының аудармашысы болған А.А. Винустың көмегімен болашақ еңбегіне қатысты мәліметтерді жинастыра алды. А.Н. Кононов голланд зерттеушісінің бұл әрекетіне «түркі және өзге де шығыс тілдеріне қатысты лингвистикалық материалдарды тұңғыш рет жүйелі түрде жинастырудың бастамасы болды» деген баға береді [1, с. 32]. Николас-Корнелиссон Витсеннің еңбектері негізінде Г. Кара 1972 жылы «Витсеннің якут глоссарийі» деп аталатын еңбегін жариялады. Г. Кара Н.К. Витсеннің еңбектерін басшылыққа ала отырып, көне түркі жазуымен салыстырмалы талдау жұмыстарын жүргізеді. Г. Караның еңбегін қарастыра келе, біз бірнеше сөздердің түбірі бір екендігіне көз жеткіземіз. Атап айтқанда «бас, құлақ, мойын, жүрек» және тағы да басқа сөздердің ұқсастығы байқалады [2, с. 433-434]. Сонымен қатар есептік сан есімдердің де бір түбірден тарағанын байқау қиын емес. Осы жылдары көне түркі жазуы туралы С.У. Ремезовтің еңбегі жарық көрді. Алайда С.У. Ремезовтің Орхон жазбасына қатысты келтірген пікірін отандық зерттеуші Қ.Сартқожаұлы өзінің еңбегінде жоққа шығарады. Зерттеушінің пікірінше С.У. Ремезов Орхон жазуының орналасқан жерін Талас өзені, Қазақстан мен Қырғызстан аралығында деп көрсеткен [3, с. 4-5]. Қ.Сартқожаұлы өзінің еңбегінде көне түркі жазбасының зерттелу деңгейіне қатысты кең көлемдегі мәліметтер береді. Автордың еңбегінде Н.Г. Спафарийдің ең алғаш болып көне түркі жазбасын ғылыми қауымдастыққа таныстырғаны туралы айтылады. Сонымен қатар автор Д.Г. Мессершмидт, П.С. Паллас, Ф.И. Табберт сынды зерттеушілердің көне түркі жазуының зерттеу ісіне қосқан үлесін атап өтеді. Ғылыми қауымдастыққа алғаш болып көне түркі жазуын «руна» деп атаған Ф.И. Страленберг екендігін анықтаған. Көне түркі жазуына қатысты бірегей ғылыми тұжырым жасаған зерттеушілер қатарында Н.М. Ядринцев болды. Сібірдегі түркі жазба ескерткіштерінің зерттеу ісіне үлкен үлес қосты. Шығыс-Сібір географиялық қоғамының мүшесі ретінде Орталық Моңғолия жерінде ғылыми экспедиция құрамында болып, Орхон өзені бойында сақталған тарихи ескерткіштерге қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Орхон өзенінің бойынан көне түркі жазба ескерткіштерін табады. Ескерткіштердің көшірмесі алынып, бұл ғылыми қауымдастық тарапынан үлкен қызығушылық тудырады. Н.М. Ядринцевтің бастамасынан кейін аталған жерге Аксель Олай Гейкель Орда-балық аймағынан қытай, соғды және түркі жазба ескерткішін табады. 1891 жылы В.В. Радлов бастаған экспедиция Орхон өзенінің бойындағы көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеуді бастайды. В.В. Радловтың көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу ісіне қосқан үлесі мол. Ол Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерін кешенді зерттеп, 1892 жылы «Атлас древностей Монголии» атты еңбегін жариялайды. Ал 1894 жылы 19 қаңтарда Ғылым Академиясында Күлтегін ескерткішінің толық аудармасын ұсынады. Отандық зерттеуші Қ.Сартқожаұлы руна жазбасының құпиясын ашқан В. Томсен осыған дейін В.В. Радловқа өз жаңалықтарымен бөліскендігін және өз кезегінде В.В. Радлов зерттеушінің рұқсатынсыз оны пайдаланып кеткендігін атап өтеді [3, 5-9 с.]. Қ.Сартқожаұлы көне түркі жазба ескерткіштерінің зерттеліп, ғылыми айналымға қосылуында В. Томсеннің еңбегін ерекше атап өтеді. Өз еңбегінде көне түркі жазуындағы әріптердің мағынасы, дауысты және дауыссыз әріптер, олардың шығу тегі, транскрипциясын түсіндіре отырып бергендігін атап өтеді. Ең бастысы В. Томсен өз еңбегінде В.В. Радловтың асығыстық танытып, бірнеше қателер жібергендігін де атап өткендігін көрсетеді.

Жалпы көне түркі жазба ескерткіштерінің зерттелуі мен оның ғылыми айналымға енуіне үлес қосқан зерттеушілер қатарында П.М. Мелиоранский, Х.И. Хейкель, О. Доннер, Г.И. Рамстедт, В.П. Васильев және тағы да басқа зерттеушілер болды. Жалпы көне түркі рунасының құпиясын ашу, оны оқу ісі өз уақытында күрделі әрі пікір таласқа толы мәселеге айналған болатын. Ұзақ жылдар бойынан жеткен тарихи жәдігер өзінің алғашқы күйін жоғалтты. Сол себепті оны реконструкциялау, қайта қалпына келтіру ісі де аса маңызды болды. Жекелеген таңбалардың көрінбеуі де оқу мәселесін күрделі етті. Тіпті әр зерттеуші таңбаларды өз пайымына қарай түсіндіріп, түрліше оқыды. В. Томсеннің кеңесінен кейін түркі руна жазуын оқуға тырысқан В.В. Радлов және П.М. Мелиоранский табылған руна жазуының орысша аудармасын жариялады. Бұл жарияланым да толыққанды мәтіннің мазмұнын дәл бере алмады. Тіпті өздері аудармасына күмәнданған мәтіндерді арнайы сұрақ белгісімен қоса беруі соның дәлелі болып табылады [4, с. 47]. Көне түркі руна жазуы тек қана орыс тіліне ғана емес, дат ғалымы В. Томсеннің еңбегіндегі руна жазуының мағынасы француз тілінде де жарық көрген болатын. Көне түркі руна жазуының дыбысталуы, жазуының құпиясы мол екендігін П.М. Мелиоранский де өз еңбегінде атап өткен болатын. Көне түркі руна жазбасына қатысты, оның нақты әрі қатесіз дыбысталуы мен оқылуын ашу әзірге мүмкін емес екендігін алға тартады. Өйткені ғалымның айтуынша Орхон бойынан табылған ескерткіштердің көптігі мен оның жазылу ерекшеліктері, дыбысталуы әлі күнге дейін бір тоқтамға келме-ген. Ең бастысы П.М. Мелиоранский осы мәселеде ізденіс жүргізіп жатқан ғалымдардың барынша сақ-тықпен жұмыс жасап, түркі руна жазба ескерткішінің шеңберінде ғана

ізденіс жүргізуіне және дыбыс-талуы жағынан да барынша ұқсас болуы керек деген кеңес береді. Мұндай транскрипциялау ескерт-кішпен танысып, оны зерттеуге атсалысатын ғалымдар үшін көп пайдалы болады деп санаған [5, с. 50].

Алғашқы жылдары көне түркі жазба ескерткіштерінің құпиясы ашылмай тұрғанда оның шығу тегі туралы пікірлер өте көп болды. Құпия жазуды гректер, сак, ғұн, фин, герман, кельттермен де байланыстырған пікірлер көп болды. Әсіресе көне түркі жазба ескерткіштерін фин-угорлық астарын ашу әрекеттері белсенді жүрді. Зерттеуші М.А. Кастрен фин-угор тайпаларының тарихи отанын Алтай, Сібір жерлерімен байланыстыратын теория ұсынды. Нәтижесінде 1890 жылы Енисей және Орхон бойындағы көне түркі жазба ескерткіштерінің атласы да жарық көрген болатын. Отандық зерттеуші А.К. Каиржанов өзінің ғылыми-зерттеу жұмысында түркі руна жазуының пайда болуында үш болжам ұсынады:

- Арамей жазуының әсері;

- Соғды жазуының әсері;

- Көне түркі жазуының негізінде тамғалар, тамғаға ұқсас пиктограммалар жатыр деген үш болжамды ұсынады [6, с. 12-13].

Зерттеуші арамей жазуының ықпалы болуы мүмкін деген ұсынысты өз кезегінде В. Томсен ұсынғандығын атап өтеді. Уақыт өте бұл пікірді О. Доннер де жалғастырып, Парфия патшалығындағы аршанидтер әулетіне тиесілі тиынды зерттейді. Тиынның бетінде жазу болғандығы анықталған. Сол жазуды зерттей келе, түркі руна жазуының қалыптасуына әсер еткен болуы мүмкін деген қорытындысын келтіреді. Көне түркі жазуының қалыптасуына соғды жазуының әсері болды деген ұсыныс Н.М. Ядринцевтің далалық экспедициясының нәтижесінде пайда болған. 1889 жылы Орхон өзені бойындағы Орда-Балықтан үш тілде жазылған жазуы бар тасты тапқаны белгілі. Қытай, соғды және түркі жазуы бар тастағы жазулардың құпиясын ашу және аудармасын жасау арқылы түркі жазуының пайда болуындағы соғдылық әсер туралы теория пайда болған. Бұл теорияны өз кезегінде Ф.Мюллер, А.Лекок, Р. Готью, О. Хансен сынды зерттеушілер тереңінен зерттеген. Алайда соғдылар мен олардың тілі тек дамыған ортағасырда үлкен сұранысқа ие болғандығын ескерсек, бұл ұсыныс негізсіз деп пайымдауға болады. Тарихи оқиғаларға да мән беретін болсақ, түркілер өздері мекен еткен аймақтарда тек саяси-экономикалық және әскери басымдылыққа қана ие болып қана қоймай, өзіндік рухани мәдениетінің де үстемдігімен ерекшеленді. Сол себепті зерттеуші А.К. Қайыржанов та, біз де бұл болжамның дұрыстығына күмәнмен қараймыз.

А.К. Қайыржановтың көне түркі жазуларының шығу тегін анықтауда тамға теориясын да толыққанды ашады. Тамға – Еуразия даласын мекен еткен көшпелі халықтардың нақты бір руға тиесілі екендігін дәлелдейтін белгілер. Өз кезегінде түркі рунасының шығу тегін тамғамен байланыстыратын теорияны жақтаушылар да беделді ғалымдар десек болады. Олардың қатарында В.Томсеннен бастап, Н.Я. Аристов, Д.Н. Соколов, Е.Д. Поливанов және тағы да басқалары. Алайда ғылыми қауымдастық тарапынан бұл теория көп қолдау таба қоймаған сыңайлы.

Әрине ғылыми қауымдастыққа беймәлім болған көне түркі жазуының пайда болуы туралы бірқатар танымал ғалымдардың да пікірлері бар. Мысалы А.М. Щербак өзінің «Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков, границы ее распространения и особенности использования» атты еңбегінде көне түркі рунасын оқыған В. Томсеннің еңбегін өте жоғары бағалайды. Өйткені, түркі жазуының құпиясының ашылуы ең алдымен мәдени-тарихи тұрғыдан маңызды екендігін атап өтеді. Түркі-лердің көне руна жазуының пайда болуын Шығыс Түркі қағанатымен байланыстырады. Жазудың кең таралып, түркі қоғамына белгілі болуы кейінірек жүзеге асқан деген пікір келтіреді [7, с. 7-8]. Зерттеуші көне түркі руна жазуының пайда болуы ең алдымен түркілердің мекен еткен географиялық ортасымен байланыстырады. Өйткені түркілер ерте ортағасырда қытай, парсы сынды үлкен өркениеттердің тоғысында орналасты. Мұндай өркениеттер арасындағы байланыстар нәтижесінде түркілер арасында тек буддизм, манихейлік сияқты діни ағымдардың таралуы ғана емес, сонымен қатар өзіндік жазуының да пайда болуына әсер етті деген пікір білдіреді. Оған қоса түркілер белгілі бір дәрежеде соғдылармен шаруашылық, саяси және мәдени байланыстарға да белсенді түскендігін алға тарта отырып, түркілердің руна жазуының пайда болуына әсер етті деп санайды [7, с. 5-6]. Алайда зерттеушінің пікірі әлі де болса ғылыми негіздеуді талап етеді. Жоғарыда біз атап өткен отандық зерттеуші А. Қайыржановтың ғылыми мақаласында тамғалардың түркі рунасының пайда болуына қаншалықты әсер еткендігі туралы мәлімет-тер келтірдік. Автор кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізіп, нәтижелерін диахрондық кесте түрінде келтіреді. Кесте барысында Талас, Енисей, Орхон бойынан табылған руна жазбаларындағы әріптерді тамғалармен салыстырмалы түрде сәтті бере алған. Зерттеуші 32 тамға мен руна жазуының мағынасынан ұқсастық тапқан. Осы келтіріген жайттарды

басшылыққа ала келе, көне түркі рунасының пайда болуында тамғаның әсері басым болған деген тұжырым жасауға болады.

Көне түркі руна жазуының шығу тегіне қатысты қалыптасқан осы үш болжаммен қатар, оның күрделі әрі өзара байланысқан нұсқалары бар. Ғылыми қауымдастыққа өз кезегінде мұндай ұсынысты берген зерттеуші В.А. Лившиц болып табылады. Кеңес дәуірінде шыққан мақаласында ұсынған болжам-дары санасуға тұрарлық. Мысалы, біз А. Қайыржановқа сүйене отырып ұсынған үш болжамға қосымша, түркі руна жазуының пайда болуына әсер еткен:

- Соғды-хорезмдік нұсқа;
- Соғдылық пехлеви-бактриялық нұсқа;
- Арамей-тамғалық нұсқаны [8, с. 4-5] атап өтуге болады.

Зерттеуші белгілі бір жазулардағы ұқсастықтың бар болуы шешуші мәселе деп қарастырмайды. Демек, ол кездейсоқ болуы да мүмкін деген пікір білдіреді. Дегенмен, өзінің мақаласында осы ойына қарсы шығып түркі руна жазуының пайда болуында «соғды болжамын» ұқсастық принципі бойынша дәлелдеуге тырысады. Бұл ұқсастық тек кескіндік ұқсастық қана емес, сонымен қатар фонетикалық ұқсастық та бар деп санайды. Біздің пікірімізше, мұндай ұқсастық түркілер мен соғдылар арасындағы ұзақ жылдарға созылған байланыстардың да әсері болуы әбден мүмкін. Тарихтан белгілі жайттардың бірі – түркілер соғдыларды өздерінің Византиямен елшілік алмасулары барысында пайдаланған. Сол себепті де сол замандағы мұндай байланыс, жақындастық жазу мәдениетінің де ұқсастығына алып келуі мүмкін. Рас, түркі руна жазуының соғды жазуымен ұқсастығына қатысты пікір білдірген зерттеушілердің қатарында В. Томсен де бар. Шығыс Түркістандағы алғашқы соғды жазба ескерткіштері табылып, оның құпиясы ашылған соң, В. Томсен де соғды жазуының түркі руна жазуымен көп ұқсастығы туралы өз пікірін білдіреді. В. Томсен ғылыми пікір алмасқан зерттеуші Р. Готью да өз кезегінде көне түркі руна жазуы соғды жазуының негізінде пайда болған деген пікір айтады. Р. Готью көне түркі руна жазуы мен соғды жазуында 12 ұқсас белгіні анықтаған. Алайда Р. Готью келтірген салыстырмалы кестеден біз зерттеуші А. Қайыржанов келтірген салыстырмалы кестедегідей айқындықты байқамадық. Зерттеушілер арасындағы көне түркі руна жазуының соғды жазуы негізінде пайда болды деген ұмтылыстары тығырыққа тіреле бастады. Оның басты себебі, қос жазу арасындағы ұқсастықты анықтаудың барынша қиын бола түсуінде еді. Жекелеген түркі руналарының тіпті соғдылық прототипі болмады. Әрине, бұл болжам да санасуға тұрарлық. Алайда ғылыми қауымдастық тарапынан аталған болжам да көп құптала бермейтін сыңайлы.

Көне түркі руна жазуының пайда болуы және жалпы ғылыми айналымға қосу ісінде 1969-1990 жылдар аралығындағы Кеңес ғалымдары мен Моңғолия ғалымдарының бірлесіп жүргізген экспедициясының үлесі зор. Аталған экспедицияның жетекшісі С. Кляшторный мен Қ. Сартқожаұлы болған еді. Экспедицияның жұмысы өте белсенді жүрді. Ғылыми айналымға бірнеше көне түркілердің жазба ескерткіштері енді. Сол жылдарға дейін белгісіз болып келген бірнеше руна жазуының бірегей ескерткіштері табылды. Моңғолия жерін мекен еткен түркілердің археологиялық ескерткіштерінің картасы даярланды. Тарихи ескерткіштердің көшірмесі жасалып, суретке түсірілді. 1973-1975 жылдары Кеңес түркітанушы-лары жоғары Енисей бойындағы көне түркі руна жазуының альбомын даярлау үшін зерттеу жұмыстарын жүргізді. С.Г. Кляшторныйдың жетекшілігімен жүрген зерттеу барысында көптеген нәтижелі жұмыстар атқарылды. Далалық зерттеу жұмыстары осыған дейін табылған мәтіндерді нақтылау ісіне көп көмегін тигізді. Осыған дейін жүргізілген зерттеу жұмыстарын толықтырып, белгісіз болған мәліметтердің орнын толықтырды. Жүзге жуық ескерткіштер суретке түсіріліп, картасы жасалды [9, с. 82-101]. С.Г. Кляшторный мен Қ. Сартқожаұлы Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк жазбаларының құпиясын ашып, өзге де көне түркі руна жазбаларын тапты. Зерттеушілердің ізденістерінің нәтижесінде 65-ке жуық көне түркілердің жазба ескерткіштері табылып, тіркелді.

Көне түркі руна жазбасының құпиясы, оның пайда болуы мен жалпы дыбысталуы сияқты біз жоғарыда атап өткен маңызды мәселелерге отандық зерттеушілер де белсене атсалысты. Атап өткен зерттеушілерден бөлек әр жылдары Ғ.Айдаров пен Ғ.Мұсабаев, А.С. Аманжолов, Қ.Өмірәлиев, М.Жолдасбеков, О.Бекжан сияқты ғалымдар бар. Кейінгі жылдары Н.Базылханның ғылыми зерттеу жұмыстары да назар аударарлық. Зерттеуші көне түркілердің руна жазбасы «түрік бітік» деп аталғандығын атап өтеді. Жоғарыда келтірген авторлардың болжамдары сияқты көне түркі жазбасының шығу тәркінін тамғалық белгімен байланыстырады. Алтын мөрдің иесін «тамғашы» деп атаса, іс-қағаздарды жүргізетін лауазымды тұлға «бітікші» болғандығын атап өтеді. Оған қоса көне түркі руна жазуы ұлан-ғайыр территорияны мекен еткен барлық түркі тайпаларына түсінікті болған деген пікір білдіреді [10, с. 31]. Зерттеуші өзінің ғылыми-зерттеу мақаласында Орхон, Енисей жазулары мен тарихи ескерткіштерінің ерекшеліктерін дәл анықтап, олардың таралым аймақтарын да салыстырмалы талдай алған. Мысалы, Орхон ескерткіштері Алтай мен Хангай таулары, Гоби шөлі мен Орхон, Селенгі, Туыл,

Керулен, Онон, Хобда өзендері, Көпсукөл, Қарасу сияқты көлдердің жағасында да көптеп кездесетіндігін дәл анықтайды. Орхон ескерткіштері арасында белгілі қағандар мен ел басшыларына арналған кешендер де бар. Олардың ішінде Білге қаған мен Күлтегін, Тоныкөк сияқты басшылар бар. Орхон ескерткіштері арасында тек көне түркі руна жазуынан тұратындар ғана емес, сонымен қатар көне соғды, санскрит-брахма тілдеріндегі де ескерткіштер бар. Бұл туралы мәліметтерді зерттеуші өзінің ғылыми мақаласында атап өтеді. Түркі дәуірі басталған алғашқы жылдардан бастап осы аталған кең аумақта түркілердің бітік жазуы үлкен сұраныста болып, кеңінен қолданылды. Тек дамыған ортағасыр басталған уақытта ғана көне түркі бітік жазуының негізінде ұйғыр тілі пайда болып, ең алғаш рет дыбыстық «трансформация» болып табылды. Көне түркі бітік жазуы XII ғасырға дейін кең көлемде және белсенді түрде қолданыста болуымен ерекшеленген. Біздің пікірімізше бітік жазуының өз белсенділігінен айырылуы ол діни үгіт пен насихат салдарынан тәңіршілдік нанымның өзге дін және діни ағымдарға жол беруімен байланысты. Бір ғана ислам дінінің келуімен араб жазуына деген сұраныс артқаны белгілі. Өз кезегінде мұндай діни насихат салдарынан түркілер мекен еткен аумақта буддизм, христиандық, манихейлік сияқты нанымдар да кеңінен таралған болатын. Осы мәліметтерді зерттеуші Н. Базылхан дәлелді түрде жаза алған. Сонымен қатар көне түркі руна жазуы ішінде Енисей ескерткіштерінің де өзіндік орны бар. Мысалы Енисей ескерткіштері негізінен Хакасия, Тыва, Таулы Алтай, Красноярск, Лена, Енисей, Абакан, Кем өзендері бойынан көптеп табылған. Олардың жалпы саны – 175. Ең ұзын жазба ескерткіш 400 тамғадан тұрады. Зерттеуші Н. Базылхан Енисей ескерткіштері мен Талас өзені бойынан табылған түркі ескерткіштері бір мәдениеттің өкілі екендігін атайды [11, с. 95-98].

Қазіргі таңда түркітану саласында көне түркі руна жазуын «күл жазуы» деген баламамен қолдануды ұсынатын зерттеушілер де бар. Солардың қатарында зерттеуші О. Бекжан өзінің еңбегінде «күл» сөзі бұрыш деген мағынаны білдіретіндігін айта келе, көне түркі руна жазуы да геометриялық тұрғыдан бұрышқа көп ұқсайтындығын алға тартады. Сол себепті де, «күл жазуы» деген атауды ұсынады. Біз келтірген көне түркі руна жазуының шығу тегіне қатысты зерттеуші өзіндік пікірді ұсынады. Атап айтқанда, көне түркі руна жазуының шумер-түркілік негізі басым деген пікірді білдіре отырып, ұзақ жылғы дыбыстық әліпби дәрежесіне көтеріле алған сақ-түркілік жазу деген ұстанымды ұсынады. Зерттеуші арамей, финикий жазулары болса, көне түркі руна жазуына негізделіп, тармақталған деген бірегей тұжырым жасайды [12, 22 б.].

Мұның өзі түркілерде тек өздеріне тән жазу мәдениеті болғандығын растайды. Ескертін жайттардың бірі бұл түркілердің руна жазуы өте ерте кезеңдерде қалыптасқандығы болып табылады. Зерттеу жұмыстарында «руна жазуы» деп аталып кеткен түркі жазуы тек Түркі қағанаты құрылған VI ғасырда ғана емес, сонымен қатар IX-X ғасырларда белсенді пайдаланып, XII ғасырдың өзінде көне түркі жазуын қолданған ескерткіштер бар. Тіпті жекелеген зерттеушілер көне түркі жазуының ХУ ғасырларда да жекелеген жерлерде пайдаланылып келді деген пікір білдіреді. VI ғасырларда Түркі қағанаты кезінде белсенді пайдаланып отырған жазба Ұйғыр қағанаты деп аталған кейінгі кезеңдерде де белсенділігін жоғалтпады. Тек қана сол жылдары түркілердің мекен еткен аумақтарында манихейлік діни наным сенімі кеңінен тарап, соның негізінде соғдылық жазуға негізделген жаңа әліпби пайда болды. Жаңа жазу үлгісінде бірқатар тарихи ескерткіштер жазылып, оның басым көпшілігі күні бүгінге дейін жетті.

Ол турасында өзбек ғалымы Н. Рахмонов түркілердің руна жазуы және оның қолданысына қатысты «Орхон және Енисей жазулары V ғасырдан бастап, біздің дәуіріміз ХУ ғасырына дейінгі аралықта Орталық Азияда, соның ішінде Өзбекстан мен Моңғолия, Оңтүстік Сібір және Қазақстан, сонымен қатар Шығыс Түркістан сияқты басқа да жерлерде, тіпті Солтүстік Кавказда XV ғасырларда да орхон жазуы кеңінен пайдаланылып отырды» деген пікір білдіреді [13, 45 б.].

Осы келтірген жайттардан байқағанымыз, көне түркі руна жазуының шығу тегі, оның қалыптасуы сияқты мәселелер бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылатындығы. Әрине белгілі бір ұлттың қалыптасуына бірнеше ру мен тайпалар атсалысады десек, белгілі бір жазудың да қалыптасуында көршілес немесе ықпалдас халықтардың жазуы өзіндік әсерін беру мүмкіндігі жоғары. Алайда көне түркі руна жазуына келер болсақ, біздің пікірімізше бұл жазу ең алдымен сақ дәуірінен келе жатқан жазудың заңды жалғасы және жоғарыда келтірген тамғалық болжам барынша шындыққа жақын деп санаймыз. Түркілердің жазу мәдениетінің болуы, ол ең алдымен түркі қоғамының өркениетке жеткендігін дәлелдейтін басты фактор. Рас, патшалық билік тұсында, алғаш көне түркі руна жазуы табылып зерттеле бастағанда, бұл жазуды көшпелілер қоғамына тән деп қабылдағысы келмегендер де болған. Мұның өзі көне түркі руна жазуының кең әрі кешенді түрде зерттелуіне кедергісін келтірді. Бұл ретте біз дат ғалымы В. Томсеннің еңбегін жоғары бағалаймыз. Алғаш болып «тәңірі» сөзін оқу арқылы ғылыми қауымдастыққа көне түркі руна жазуының құпиясын ашты. Бұл өз

кезегінде көне түркі руна жазуының ешқандай өзге мәдениетке тиесілі емес екендігін дәлелдеп, Еуразия территориясын мекен еткен көшпелі түркі тайпаларының төл жазуы екендігін ғылыми қауымдастыққа таныстыруға мүмкіндік берді.

Қорытынды. Сонымен мақаланы қорытындылай келе, біз көне түркі жазуы – Еуразия жерін мекен еткен көшпелі түркі тайпаларының өркениетке қол жеткізгенінің басты дәлелі деп тұжырымдаймыз. Түркілердің руна жазуындағы тарихи ескерткіштер ұзақ жылдар бойында ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Алғашқы зерттеу жұмыстары географ, саяхатшыларға тиесілі болды, кең көлемдегі мәліметтер жинақталды. Көне түркі руна жазбаларының ғылыми айналымға қосылып, ғылыми қауымдастыққа танытуда дат ғалымы В. Томсеннің еңбегі зор. Өйткені құпия болған жазудың көне түркілерге тиесілі екендігін дәлелдеген ғалымның еңбегінен кейін орыс ғалымдары да көне түркілердің жазбасын зерттеу ісін барынша объективті жүргізе бастады. Орыс ғалымдарының қатарында біз қарастырып өткен В.В. Радлов және П.М. Мелиоранский, Н.М. Ядринцев, С.Г. Кляшторный, А.М. Щербак, В.А. Лившиц, Д.Д. Васильев, А.Н. Кононовтар және тағы да басқаларын атап өтеміз. Отандық зерттеушілердің ішінде Ғ.Айдаров, Ғ.Мұсабаев, А.С. Аманжолов, Қ. Өмірәлиев, М.Жолдасбеков, Қ. Сартқожаұлы, А. Қайыржанов, Н. Базылхан, О.Д. Бекжан және тағы да басқалары бар. Осы қарастырып өткен ғалымдар көне түркі руна жазуының пайда болуы мен қалыптасуын зерттеу нысанына айналдырған. Қорытындылай келе, біз көне руна жазуының пайда болуында негізгі үш ғылыми болжамның бар екендігін айқындадық. Олардың қатарында арамей жазуының әсері, соғды жазуының әсері және көне тамғалардың негізінде руна жазуы пайда болды деген болжам. Сөзсіз әр болжамның өзіндік ғылыми негіздемесі бар. Алайда біз мақала барысында арамей жазуы мен соғды жазуының әсері болғанымен, олардың түркілік руна жазуының пайда болуындағы әсерін ғалымдардың пікіріне сүйене отырып шындыққа жанаса бермейді деген қорытындыға келдік. Көне түркі руна жазуының төңірегіндегі әлі де болса жалғасып жатқан ғылыми зерттеу жұмыстары мәселенің өзекті екендігін дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кононов А.Н. *История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период.* – Ленинград: Наука, 1982. – 359 с.
2. Kara G. *Le glossaire jakoute de Witsen // Acta orientalia.* – Budapest, 1972. – s. 433-434
3. Сартқожаұлы К. *Генезис древнетюркского рунического письма.* – Алматы: Абзал-Ай, 2012. – 280 с.
4. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. *Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме // Сборник трудов Орхонской экспедиции.* – Выпуск IV. – Санкт-Петербург, 1897. – с. 47
5. Мелиоранский П.М. *Памятник в честь Кюльтегина. С двумя таблицами надписей.* – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1899. – 144 с.
6. Каиржанов А.К. *Генезис тюркского рунического письма (на материале тамги-знаков евразийских кочевников) // МОВА.* – №22. – 2014. – 12-13 с.
7. Щербак А.М. *Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков, границы ее распространения и особенности использования.* – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – 148 с.
8. Лившиц В.А. *О происхождении древнетюркской рунической письменности // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана.* – Алма-Ата, 1980. – с. 4-5
9. Васильев Д.Д. *Памятники тюркской рунической письменности Азиатского ареала // Советская археология.* – №1. – 1976. – с. 82-101
10. Базылхан Н. *Древнетюркский битик, фоно-морфемная структура письменности и проблемы интерпретации текстов // Опыт исследования урянхайского языка.* – Кызыл, 2003. – с. 31
11. Базылхан Н. *Древнетюркские (VI-IX) письменные памятники Алтайских горных систем // Мир Большого Алтая.* – №1(1). – 2015. – с. 95-98
12. Бекжан О.Д. *Түркі құлбізділік жазба ескерткіштері тілінің семиотика семантикалық негіздері.* – Алматы, 2015. – 148 б.
13. Рахмонов Н., Балтабоев Х. *Узбек мумтоз адабиети намуналари.* – 1 жылд. – Тошкент: Фан, 2003. – 332 б.

References:

1. Kononov A.N. *Istorija izuchenija tjurkskih jazykov v Rossii. Dooktjabr'skij period.* – Leningrad: Nauka, 1982. – 359 s.
2. Kara G. *Le glossaire jakoute de Witsen // Acta orientalia.* – Budapest, 1972. – s. 433-434

3. Sartkozhauly K. *Genezis drevnetjurkского runicheskogo pis'ma*. – Almaty: Abzal-Aj, 2012. – 280 s.
4. Radlov V.V., Melioranskij P.M. *Drevnetjurkskie pamjatniki v Kosho-Cajdame // Sbornik trudov Orhonskoj jekspedicii*. – Vypusk IV. – Sankt-Peterburg, 1897. – s. 47
5. Melioranskij P.M. *Pamjatnik v chest' Kjul'tegina. S dvumja tablicami nadpisej*. – Sankt-Peterburg: Tipografija imperatorskoj Akademii Nauk, 1899. – 144 s.
6. Kairzhanov A.K. *Genezis tjurksogo runicheskogo pis'ma (na materiale tamgi-znakov evrazijskih kochevnikov) // MOVA*. – №22. – 2014. – 12-13 s.
7. Shherbak A.M. *Tjurkskaja runika. Proshozhdenie drevneshej pis'mennosti tjurok, granicy ee rasprotranenija i osobennosti ispol'zovanija*. – Sankt-Peterburg: Nauka, 2001. – 148 s.
8. Livshic V.A. *O proshozhdenii drevnetjurkskoj runicheskoi pis'mennosti // Arheologicheskie issledovanija drevnego i srednevekovogo Kazahstana*. – Alma-Ata, 1980. – s. 4-5
9. Vasil'ev D.D. *Pamjatniki tjurkskoj runicheskoi pis'mennosti Aziatskogo areala // Sovetskaja arheologija*. – №1. – 1976. – s. 82-101
10. Bazylhan N. *Drevnetjurkskij bitik, fono-morfemnaja struktura pis'mennosti i problemy interpretacii tekstov // Opyt issledovanie urjanhajskego jazyka*. – Kyzyl, 2003. – s. 31
11. Bazylhan N. *Drevnetjurkskie (VI-IX) pis'mennye pamjatniki Altajskikh gornyh sistem // Mir Bol'shogo Altaja*. – №1(1). – 2015. – s. 95-98
12. Bekzhan O.D. *Tyrki kybizilik zhazba eskertkishi tiling semiotika semantikalyk negizderi*. – Almaty, 2015. – 148 b.
13. Rahmonov N., Baltaboev H. *Uzbek mumtoz adabietini namunalari*. – 1 zild. – Toshkent: Fan, 2003. – 332 b.